

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Batı Türkistan'da Bir Rus Müftüsü: Muhammedcan Hüseyinov (1785-1824)

A Russian Mufti in West Turkestan: Muhammadjan Huseynov (1785-1824)

Hadi AVA

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

hadiava@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0001-8278-3966

Öz: Bu çalışma, Tatar kökenli din adamı Muhammedcan Hüseyinov'un Rus Çarlığı'nın idari ve siyasi stratejileri çerçevesinde Batı Türkistan'da üstlendiği gizli rolü incelemektedir. Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi (OMRI)'nin ilk müftüsü olarak atanan Hüseyinov, yerel elitlerle kurduğu ilişkiler aracılığıyla Rus yönetimine meşruiyet sağlamış, sadakat yeminleri toplamış ve yeni idari yapının benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Hüseyinov'un 1805 tarihli "Plan" raporu, onun sadece dinî bir otorite değil, aynı zamanda bölgesel istihbarat ve idari planlamada etkin bir aktör olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda çalışma, Rus Çarlığı'nın dinî kurumları bir yönetim aracı olarak nasıl kullandığını ve bu kurumlar aracılığıyla yürüttüğü kontrol politikalarını, Hüseyinov örneği üzerinden somutlaştırarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müftü, Muhammedcan Hüseyinov, Rus Çarlığı, Kazak.

Abstract: This study examines the covert role of Muhammadjan Husseinov, a cleric of Tatar origin, in the Russian Tsarist administrative and political strategies in West Turkestan. As the first mufti of the Orenburg Muslim Spiritual Administration (OMRI), Husseinov legitimized Russian rule through his relations with local elites, collecting loyalty oaths and facilitating the adoption of the new administrative structure. His 1805 "Plan" report shows that he was not only a religious authority but also an active actor in regional intelligence and administrative planning. In this respect, the study aims to reveal how the Russian Tsardom used religious institutions as a tool of administration and the control policies it carried out through these institutions by concretizing them through the example of Husseinov.

Keywords: Mufti, Muhammadjan Huseynov, Russian Tsarism, Kazakh.

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda Küçük Cüz Kazaklarının gönüllü olarak Rus Çarlığı'nın himayesine girmesi, Türkistan coğrafyasının idari, dinî ve yerel kimlik yapılarında köklü dönüşümlere yol açan önemli bir dönüm noktası olmuştur (Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy imperii (AVPRİ), Fond 122, Opis 1, 1730-1731, Delo 1, List 45 ob; Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVI-XVIII vekah, 1961: 35; Doğan, 2002: 87). Bu gelişme, Rusların Batı Türkistan'a yönelik izlediği idari ve ideolojik entegrasyon politikalarının da temel bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür (Steinwedel, 2016: 249; Dualı, 2012: 84; Alp, 2013: 117-118). Bu sürecin en belirleyici evrelerinden biri, Çariçe II. Katerina'nın (1762-1796) hükümdarlık döneminde hayata geçirilen kurumsal düzenlemelerdir (Sait, 1934: 2-3). İlk olarak iç ve

dış politikada kültür, din, eğitim, toprak ve ekonomi alanlarında önemli reformlar gerçekleştiren Çariçe, Orenburg bölgesindeki Rus olmayan topluluklar, özellikle de Kazak Türkleri arasında cami ve medrese inşa edilmesini teşvik ederek, bu toplulukların dinî yapılar aracılığıyla Ruslaştırmayı hedeflemiştir (Kurat, 2014: 301-302; Ross, 2020: 85). Bu doğrultuda Buhara ve Hive'deki Müslüman ulemanın tesirini dengeleyebilmek için Rus yanlısı Müslüman Tatar din adamlarından yararlanılması gerektiğini savunuyordu (Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867), 1964: 129-130). Nitekim Çariçe, 8 Temmuz 1782 tarihli kararnamesinde, Kazak Türk çocuklarının dinî eğitim amacıyla *Buhara*'ya¹ gitmelerinin engellenmesi gerektiği belirtilmiş ve bu doğrultuda Kazak bozkırlarına mollaların gönderilmesini istemiştir (Gosudarstvenniy arhiv Orenburgskoy oblasti (GAOO), Fond 6, Opis 17, Delo 146, List 14 ob). Çünkü Han'a yakın konumda bulunan Tatar kökenli kâtip ve mollalar, Kazak Cüzlerinin siyasi, askerî ve diğer stratejik hedeflerini içeren bilgileri gizli raporlar aracılığıyla Rus idaresine aktarmaktaydılar. Zira Hüseyinov'un bölgeye atanmasından önce de, 1779 yılında Orta Cüz Hanı Abılay'ın kâtipi olarak görev yapan Molla Yaguda Usmanov, Abılay'ın Kırgızlara yönelik askerî planlarını Rus yönetimine bildirmiştir (Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekakh (1771-1867), 1964: 96). Bu dönemde hayata geçirilen idari reformlar, yalnızca Rus hâkimiyetini pekiştirmeyi değil, aynı zamanda bozkırın sosyal ve dinî yapısını da Rus çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmeyi amaçlamıştır (Kenzhegulov, 2019: 88; Sait, 1934: 2-3; Kurat, 2014: 301-302). Bu stratejinin dikkat çekici yönlerinden biri, Tatar kökenli mollalar ve din adamları aracılığıyla yürütülen kültürel ve dinî nüfuz politikalarıdır (Tuna, 2015: 39). Söz konusu mollalar, İslamiyet'in resmî kurumlarını Rus yönetiminin çıkarları doğrultusunda entegre etmekle kalmamış, aynı zamanda Kazak Cüzleri ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerde gizli faaliyetlerde önemli roller üstlenmişlerdir (Beylur, 2019: 100; Kılıçoğlu, 2021: 118-119; Litvinov, 2008: 236).

Kazak bozkırlarında ve Türkistan'da Rus otoritesi tarafından çıkarılan çeşitli yasal düzenlemeler, tercüman atamaları, dinî hoşgörü fermanları, halk eğitim sistemi, cami inşası ve mollaların görevlendirilmesi gibi uygulamalar, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasına yönelik kapsamlı bir stratejinin parçalarıdır (Kappeler, 2003: 129-135; Frank, 2001: 314-317; Kerimov-Topsakal, 2019: 366). Bu düzenlemeler, sadece geleneksel yapıları dönüştürmeyi değil, aynı zamanda Rusların Türkistan yönündeki yayılmacı politikalarına ideolojik bir zemin oluşturmayı da hedeflemiştir. Bu süreçte öne çıkan isimlerden biri olan Muhammedcan Hüseyinov, müftülük görevine atanmasından önce dahi Kazak Türklerinin geleneksel yaşam biçimlerine, kültürel kodlarına ve dinî pratiklerine dair derin bir bilgiye sahipti. Aynı zamanda bozkır bölgesindeki karmaşık siyasi dengeleri analiz etme yetkinliğine sahip olan Hüseyinov, bölgedeki etkin ak süyek (soylu seçkinler), kara süyek (halk temsilcileri), biy (hakem-yargıç), tarhan/batır (askerî-siyasi liderler) ve aksakallarla (kanaat önderleri) geliştirdiği stratejik ilişkiler sayesinde gizli faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde gerçekleştirmiştir.

Hüseyinov'un Müftülük Öncesi Dini Çalışmaları

Başkurdistan'ın Sultanay köyünde Tatar kökenli bir tüccar ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Hüseyinov, genç yaşlarında Rus Dış İşleri tarafından, Türkistan bölgesinde yürütülen diplomatik ve istihbarat faaliyetlerinde görevlendirilmiştir (Viyatkin, 1939: 17; Yorulmaz, 2013: 238). Bu çerçevede dinî eğitim almak üzere Buhara ve Kabil'e gönderilen Hüseyinov'un bu seyahati, yalnızca ilmi bir çaba olmanın ötesinde, bölgesel siyaset dinamiklerini gözlemleme ve bilgi toplama sorumluluğu da taşımaktaydı. Eğitim sürecini tamamlayarak Orenburg'a dönen Hüseyinov, ilk olarak askerî bürokrasiye katılmış, burada kısa süre subay olarak görev yaptıktan sonra sivil yönetime geçmiştir (Mercani, 1989: 212; Yorulmaz, 2013: 238; Ross, 2020: 85).

Çariçe II. Katerina'nın iktidara gelmesinin ardından, Rus Çarlığı'nın Müslüman topluluklara ve Kazak Cüzlerine yönelik politikalarında da önemli değişiklikler gözlemlenmiştir. Bu dönemde, özellikle Kazak bozkırındaki siyasi istikrarsızlıklar Rus yönetiminin dikkatini çekmiştir. Orta Cüz Hanı Abılay'ın ölümünden sonra bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu, Küçük Cüz sultanları Eralı ve Nuralı'nın, hem kendi Cüzlerinde hem de Orta Cüz'de statülerini Rus otoritesi nezdinde tanıtma çabalarıyla daha da karmaşık bir hâl almıştır. Aynı zamanda, Batır Sırım Datov'un önderliğindeki direniş hareketi ve

¹ İslam'ın en önemli en önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Doğan-Erdoğan, 2017: 382). Ayrıca İslam öğretilerini öğrenmek için Türklerin ilk eğitim gördükleri yerlerden biridir. Bk. (Frye, ?, s. 192; Doğan-Erdoğan, 2019: 416).

bölgedeki diğer topluluklara yönelik saldırılar, Rus yönetimini bölgeyi doğrudan kontrol altına alma arzusunu güçlendirmiştir (Ross, 2020: 84). Bu gelişmeler karşısında, 1785 yılında Ufa ve Sibirya Genel Valiliği görevini yürüten Baron Osip Andreyeviç İgelstrom,¹ bölgedeki durumu istikrara kavuşturmak üzere görevlendirilmiştir. Çariçe Katerina, İgelstrom'a öncelikli strateji olarak askeri müdahaleden ziyade diplomatik yollarla hareket etmesini tavsiye etmiştir. Bu çerçevede, bölgedeki yönetsel kadroların denetimi, Kazak liderleriyle yakın ilişkiler kurulması ve yerel unsurların Rus yönetimine entegre edilmesi temel hedefler arasında yer almıştır (Ross, 2020: 84-85). Aynı yıl içinde (1785), Çariçe, İgelstrom'a gönderdiği talimatta, Hüseyinov'un sınır meselelerinde ve dış ilişkilerde bilgi aktarımı gibi görevlerde kullanılmasını, kendisine bu görevler karşılığında yıllık 150 ruble maaş verilmesini belirtmiştir (Ross, 2020: 85; Taymas, 1966: 100). Bu bağlamda, Hüseyinov, Kazaklara Orenburg Sınır Ekspedisyon İdaresinin² ilk ahunu³ olarak 1785 yılında görevlendirilmiştir (Vyatkin, 1939: 117).

Hüseyinov'un, İgelstrom'un yardımcısı olarak seçilmesi tesadüfi bir tercih değildir. Bu atamanın ardında, Hüseyinov ailesinin geçmişten itibaren Rus yönetimiyle kurduğu iş birliği ilişkisi etkili olmuştur. Nitekim Hüseyinov'un amcası olan fıkıh âlimi Mansur Abdurahmanov, 1730 yılında meydana gelen Başkurt İsyanı sırasında Rus otoritesine destek vermiştir. Benzer şekilde, Hüseyinov'un babası Hüseyin Abdurahmanov da Güney Urallar bölgesine göç ettikten sonra, Rus Çarlığı'nın bölgedeki otoritesini pekiştirmek amacıyla çeşitli görevlerde bulunmuş ve Rus yetkililerle iş birliği içinde hareket etmiştir (Ross, 2020: 85).

Bu politik değişim ekseninde, İgelstrom 1785 yılı Ağustos ayında Orenburg ve Troitsk kalelerinde inşa edilen taş camilerin tamamlandığını Çariçe II. Katerina'ya resmî bir raporla bildirmiştir. İlgili gelişme Çariçe tarafından memnuniyetle karşılanmış, söz konusu camilerin işlevi, sadece dinî bir hizmetin ötesinde sosyo-politik bir araç olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Çariçe konuya dair değerlendirmesinde şu ifadeleri kullanmıştır: "...Kamu ibadeti için mekânların inşa edilmesi, sınırlarımıza yakın bölgelerde göçebe olarak yaşayan diğer toplulukları da cezbetmekle kalmayacak, aynı zamanda zamanla bu toplulukları keyfi davranışlardan alıkoymada, en sert önlemlerden dahi daha etkili bir araç hâline gelecektir" (Semenov-Semenova, 1999: 119). Söz konusu düzenlemeler, 27 Kasım 1785 tarihli bir fermanla resmîyet kazanarak yürürlüğe girmiştir. Bu adımlar, Çar I. Petro'dan itibaren başlayan Çarlık yönetiminin Kazak Cüzleri ve diğer Müslüman tebaayı entegre etme stratejisinin bir parçası olarak, dinî ve eğitim kurumlarını araçsallaştırma amacını yansıtmaktadır (Semenov-Semenova, 1999: 121; Ross, 2020: 86; Karataş, 2023: 283). Dolayısıyla Rus yönetiminin sadece idari ve askerî araçlarla değil, dinî kurumlar üzerinden de Müslüman toplulukları kontrol altına alma ve uzun vadeli entegrasyon stratejileri geliştirme arayışında olduğunu ortaya koymaktadır (Frank, 2001: 314-317).

İgelstrom'un bu süreçteki temel amacı, İslamiyet'in serbestçe yayılmasına olanak tanımak değil; aksine, dinî yapıyı Rus yönetimiyle uyumlu, denetlenebilir ve sınırlandırılmış bir çerçeveye oturtmaktır (Semenov-Semenova, 1999). Aynı zamanda, Hüseyinov'un bu ataması Rus yönetiminin Kazaklarda karşı karşıya olduğu siyasal istikrarsızlıklarla da doğrudan ilişkilidir. Çünkü bu siyasî ve toplumsal kriz ortamında, Batır Sırım Datov'un (1783-1797) liderliğinde başlayan direniş hareketi, hem Küçük Cüz hanlarının Rus yönetimine bağımlı siyasetlerine hem de Rus hükümrânlığına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Vyatkin, 1947: 196; Hekimoğlu, 2018: 52).

Nuralı (1749-1790) Han döneminde, Kazak soylularının önemli bir kısmı Rus Çarlığı'nın yerel temsilcileri haline gelmiş ve Rusların bölgedeki çıkarlarını koruyan bir konuma gelmişlerdir. Zira bu direniş hareketin arka planında, sadece ekonomik istikrarsızlık değil, aynı zamanda Çarlık idaresinin yerel toplumsal yapıya yönelik baskıcı uygulamaları da etkili olmuştur (Vyatkin, 1939: 117-118). Sırım Datov'un yükselişi, hanlık kurumunun temsilcileri nezdinde yalnızca meşruiyet sorununu gündeme

¹ 1817 yılında vefat eden İgelstrom, 1784-1792 yılları arasında Sibirya ve Ufa Genel Valisi, 1796-1798 yılları arasında ise Orenburg Askerî Valisi olarak görev yapmıştır. (Semenov-Semenova, 1999, s. 43-48).

² Bu yeni idari yapı Orenburg kale komutanlığına bağlı olarak 1782 yılında kurulmuştur (Yorulmaz, 2013: 231).

³ Efendi, hoca, müderris ve okumuşlara verilen unvan bk. (Ünlü, 2013, s. 23).

getirmemiş; aynı zamanda geleneksel siyasal hiyerarşinin altüst edilmesi olarak yorumlanmıştır (Olcott, 1987: 86-88; Yorulmaz, 2013: 235). Dolayısıyla Datov'un isyanı, yalnızca bir yerel ayaklanma değil, aynı zamanda hanlık sisteminin dönüşümüne karşı gelişen daha geniş çaplı bir toplumsal direniş olarak değerlendirilmelidir.

İgelstrom'un destek ve idari müdahaleleri sonucunda Kazak bozkırındaki hanlık otoritesi ile Rus yönetimi arasındaki gerilimleri artırmış ve bölgenin siyasal yapısını derinden etkilemiştir. Sırım Datov'un liderlik ettiği grup, bu müdahaleler sonucunda güç kazanmış, Nuralı Han yanlısı gruplar ise ciddi bir darbe almıştır (Vyatkin, 1947: 40; Hayit, 1995: 179-180). Zira Sırım Datov'un yükselişi, hanlık kurumunun temsilcileri nezdinde yalnızca meşruiyet sorununu gündeme getirmemiş; aynı zamanda geleneksel siyasal hiyerarşinin altüst edilmesi olarak yorumlanmıştır (Olcott, 1987: 86-88; Yorulmaz, 2013: 235). Küçük Cüz Hanı Nuralı'nın otoritesinin giderek zayıflaması ve Kazakların yeni bir han seçme konusunda yaşadığı belirsizlik nedeniyle, hanedan mensupları arasından meşru ve işlevsel bir liderlik oluşturmanın Rus idaresi açısından etkili bir çözüm sunmayacağı kanaatine varmıştır (Hekimoğlu, 2018: 52). Bu değerlendirme doğrultusunda, Çarlık yönetimi adına daha sürdürülebilir ve pragmatik bir yaklaşım olarak, bozkırda süregelen iç çatışmaların geleneksel iktidar yapılarını dönüştürecek kapsamlı idari reformlarla kontrol altına alınması yönünde bir strateji benimsenmiştir (Masanov vd., 2000: 175-176; Yorulmaz, 2013: 237-238). İgelstrom'un bu yaklaşımı, onun yalnızca bölgesel durumu doğru okumasından değil, aynı zamanda daha önce edindiği askerî ve idari tecrübelerden de kaynaklanmaktadır (Semenov-Semenova, 1999: 43). Hanlık kurumunun artık düzen ve istikrarı sağlayamadığını gözlemleyen İgelstrom, 7 Kasım 1775 tarihli "Bozkır Düzeni Talimatnamesi"nin uygulanmasını gündeme getirmiştir. Reform sürecinin toplumsal zemini test etmek amacıyla, 1785 yılının ortalarında Kazak göçebe bölgelerinde yaşayan aksakallar, biyler ve diğer nüfuzlu şahsiyetlere yönelik bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiride, yağma ve saldırıların sonlandırılması, iç düzenin sağlanması ve Rus Çarlığı'na bağlılık gösterilmesi talep edilmiştir (Semenov-Semenova, 1999: 115). İgelstrom'un talebi doğrultusunda aynı yılın sonbaharında, hanlık kurumunun en güçlü muhaliflerinden biri olan Sırım Datov'un başkanlığında *Halk Kurultayı* gerçekleştirilmiştir (Hekimoğlu, 2018: 52-53). Datov, katılımcıları hanlık kurumunun artık işlevini yitirdiğine ikna ederek, Rus Çarlığına sadakat yemini edilmesini önermiştir (Semenov-Semenova, 1999: 116). Katılımcılar, bu öneriyi kabul ederek, yağma ve saldırıların sona erdirilmesi, düzenin sağlanması ve Rus yöneticilerine bağlı kalınması yönünde karar almışlardır. Ancak bu bağlılığın karşılığında, Han Nuralı'nın hanlık görevinden alınması talep edilmiştir (Masanov vd., 2000: 175-176). Ayrıca Sırım Datov başkanlığında bir *Halk Şurası*'nın oluşturulması ve halkın bu şura tarafından yönetilmesi talep edilmiştir. İsyanı kısa sürede askerî önlemlerle bastıramayacağını farkında olan Rus yönetimi bu talebi kabul etmiştir (Saray, 1993: 34).

İgelstrom'un desteklediği reformist politikaları benimseyen ve bölgeye özel görevle gönderilen devlet yetkilisi Hüseyinov, bu kritik görevi üstlenmiştir. Hüseyinov, Rus Çarlığı'nın Kazak bozkırında yürütmeyi amaçladığı yönetim reformlarının uygulanmasında, hem yerel liderlerle hem de halkla kurduğu ilişkiler aracılığıyla önemli bir arabulucu işlevi üstlenmiştir (Vyatkin, 1939: 117). Özellikle 1785 yılı sonbaharında, Kazak kanaat liderlerle yürütülen müzakerelere doğrudan katılmış; hem Sırım Datov liderliğindeki direniş hareketiyle hem de hanlık çevresiyle temas kurarak reform sürecinin istikrarla yürütülmesine katkı sağlamıştır. Hüseyinov, 21 Eylül 1785'te, İlek Irmağı'nın bir kolu olan Jeneşke Nehri kıyısında düzenlenen toplantıda, Küçük Cüz'ün önde gelen liderlerinin Kur'an-ı Kerim üzerine el basarak Rus Çarlığı'na sadakatlerini beyan ettikleri yemin törenini yönetmiştir. Bu sembolik eylem, Çarlık yönetimi açısından siyasi bağlılığı meşrulaştıran bir araç olurken, aynı zamanda Hüseyinov'un dinî meşruiyeti temsil eden bir figür olarak Kazak nezdindeki otoritesini pekiştirmiştir.

Hüseyinov, 7 Eylül-8 Ekim 1785 tarihleri arasında bozkır bölgesinde bir ay süreyle kalmış ve bu süreçte, Küçük Cüz Hanı Nuralı ile hanlık içindeki sultanlar arasında süregelen rekabetin dinamiklerini yerinde gözlemlene fırsatı bulmuştur. Gözlemlerine dayanarak Orenburg'daki merkezi yönetime, özellikle hanlık içi çekişmeleri ve yerel idari düzenin zayıflıklarını ele alan çeşitli not tutmuş ve çözüm önerileri sunmuştur (Materialy po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 65). Hüseyinov, İgelstrom tarafından Kazak halkına hitaben kaleme alınan ve karşılıklı baskınların son bulması ile barış içinde yaşama çağrısı içeren açık mektupların bozkırda yayılmasında da etkin bir rol oynamıştır. Bu mektuplar, yalnızca güvenlik sorunlarının hafifletilmesine katkı sağlamamış, aynı zamanda Çarlık yönetiminin uzlaşmacı ve istikrar arayışında olan bir aktör olarak konumlandırılmasına hizmet etmiştir (Vyatkin, 1947: 248-255). İgelstrom açısından, reformların başarısı, yalnızca askerî ve idari

müdahalelerle değil, Kazak Türklerin geleneksel karar alma yapılarıyla işbirliği içerisinde yürütülmesiyle mümkündür. Bu nedenle, Kazakların yönetiminde tarihsel olarak belirleyici rol oynayan biyeler, starşınalar ve diğer nüfuzlu boy liderleriyle koordinasyon sağlamak, Rus Çarlık iktidarı açısından stratejik bir öncelik hâline gelmiştir. Özellikle halk nezdinde güçlü bir meşruiyete sahip olan Sırım Datov'un liderliğindeki hareketin sürece dâhil edilmesi, İgelstrom'a göre reformların hem uygulanabilirliğini hem de toplumsal kabulünü artırabilecek nitelikteydi (Hekimoğlu, 2018: 52-55). Bu çerçevede, Hüseyinov, özellikle Datov'a gönderdiği mektuplarda onu "saygıdeğer başkan" ve "tüm başkanların lideri" gibi unvanlarla anmıştır. Hüseyinov'un hem Datov'un yükselen liderliğini tanıdığını hem de Kazak iç siyasetindeki güç dengelerini doğru biçimde kavradığını göstermektedir (Vyatkin, 1947: 120). Bu doğrultuda Hüseyinov, diplomatik ve ikna temelli görüşmeler yürüterek, Sırım Datov ve çevresindeki liderleri reformların gerekliliğine ikna etmeyi başarmıştır (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785–1828 gg.), 1940: 65). Bu gelişmelerin sonucunda, Nuralı Han oğulları ve maiyetiyle birlikte Orenburg'a çağrılmış; ardından, 1786 tarihinde Çariçe'nin emriyle hanlık görevinden azledilip kısa bir zaman sonra Rus birlikleri tarafından Ufa'ya götürülmüştür (Rossiyskiy gosudarstvennyy istoričeskiy arhiv (RGİA), Fond 1291, Opis 81, Delo 52a, List 132; İstoriya Kazahstana v russkih istočnikah XVI–XX vekov, 2007: 151–152). Ufa'da kendisine ve maiyetine uygun bir konut tahsis edilmiş, ayrıca yıllık yaklaşık 5000 ruble tutarında bir ödenek bağlanmıştır (Semenov–Semenova, 1999: 116).

Nuralı Han'ın Küçük Cüz hanlığından azledilmesi, Rusların bölgedeki idari kontrolünü artırma yönündeki hedeflerine uygun bir zemin hazırlamıştır. 1786 yılında Orenburg Askerî Valiliği görevine atanan İgelstrom, bu siyasi boşluğu değerlendirerek, Çarlık yönetiminin Küçük Cüz üzerindeki denetimini kurumsallaştırmayı amaçlayan kapsamlı idari reformlar geliştirmiştir (Hodarkovskiy, 2019: 242–247). Çünkü bu dönemde Kazak bozkırında toplumsal ve siyasal sorunlar derinleşmekteydi. Özellikle Küçük Cüz Hanı Nuralı Han'ın Çarlık yönetimiyle kurduğu işbirliği, hanlık kurumunun meşruiyetine zarar vermiş ve halk nezdinde hanlara olan güveni sarsmıştır (Hekimoğlu, 2018: 52). İgelstrom'un göreve gelişiyle birlikte, Çarlık yönetimi hanlık kurumunu denetim altına alma çabalarını artırmış; bu durum, Kazakların geleneksel yönetim yapılarıyla doğrudan çatışmaya neden olmuştur (Vyatkin, 1939: 120).

İgelstrom, Çariçe II. Katerina'ya Küçük Cüz'deki mevcut siyasi yapı ve sorunlar hakkında ayrıntılı raporlar sunarak reform projesinin gerekçelerini açıklamıştır. Bu reform projesine göre, Küçük Cüz'ü oluşturan üç büyük kabilenin her birinin topraklarında, en üst yargı merci olarak Orenburg Sınır Mahkemesi'ne bağlı yerel mahkemeler (rasprava) kurulacaktı (Masanov vd., 2000: 175–176). Her bir mahkeme heyeti; kabile üyeleri arasından seçilecek bir reis başkanlığında, iki yardımcı üye, bir molla ve bir Rus temsilciden oluşacaktı (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785–1828 gg.), 1940: 71). Bununla birlikte, her boyda hukuki meselelerin çözümünde görev alacak starşına (ağa) makamı tesis edilecekti. Starşınalar, halkın katılımıyla yapılan yerel kurultaylarda seçilecek ve Orenburg Sınır Ekspedisyonu makamlarınca onaylanacaktı. Ancak yerel mahkeme üyeliği için nüfuzlu reislerin gönülsüz davranmaları üzerine, İgelstrom yeni bir makam olan Glavnaya Starşına (Baş Ağa) görevini önerdi. Bu makama seçilen kişilere yıllık 200 ruble, sıradan starşınalara ise 50 ruble maaş bağlanması planlandı. Bu sistemin Rus hazinesine toplam maliyeti 3.080 ruble olarak hesaplanmıştır (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785–1828 gg.), 1940: 71).

İdari reform projesinin bir diğer boyutu ise Küçük Cüz topraklarının yeniden düzenlenmesidir. İgelstrom, Kazakların çoğunluğunun toprakların bölünmesini kabul ettiğini öne sürerek Or ve Emba ırmakları arasındaki bozkır arazisinin üç idari bölgeye ayrılmasını teklif etmiştir (Lapin, 2012: 227; Yorulmaz, 2013: 238). Bu teklif, 3 Haziran 1786 tarihinde II. Katerina tarafından genel hatlarıyla onaylanmış, ancak Kaip Sultan'ın han olarak atanması önerisi reddedilmiştir. Bu kararnamesinde, Kazak bozkırlarında şehirler inşa edilmesini, özellikle de Kazaklar için cami, oku ve misafir odalarının inşa edilmesi gerektiğini belirterek İgelstrom'a şöyle yazmıştır; *"...bunların inşa edilmesi çok faydalı ve gereklidir ve siz ne kadar hızlı bu işe başlarsanız biz de memnun oluruz..."* (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRİ) (1784-1788), 1830: kanun no, 16.292, 493). Çariçe tarafından İgelstrom'a gönderilen aynı talimatnamede, "Bizim için Küçük Cüz'ün şu anki bölünmüşlüğü daha yararlı olacaktır" ifadesiyle reformun siyasi hedefleri net bir şekilde belirtilmiştir (PSZRİ (1784-1788), 1830: kanun no, 16.292: 494).

1786 yılı, Hüseyinov'un Kazak bozkırındaki dinî ve idari etkisini daha da pekiştirdiği önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde zaman zaman direnişle karşılaşsa da, Hüseyinov görevini sürdürme konusunda kararlı davranmıştır. Özellikle Hobda Nehri civarında düzenlenen başkanlar toplantısına, kendisine yönelik ağır hakaretler ve ölüm tehditlerine rağmen katılması, onun dinî otoritesi kadar idari sorumluluk bilinciyle hareket ettiğini göstermektedir. Bu toplantıda, ahun sıfatıyla üstlendiği temsil görevi, yalnızca sembolik değil, aynı zamanda pratik ve yönetsel düzeyde de etkili olmuştur. Toplantı sonucunda yedi sultan ve 168 önde gelen Kazak liderinden Rus Çarlığı'na bağlılık yemini alınmıştır. Bu yemin töreni, Çarlık idaresine meşruiyet kazandıran sembolik bir eylem olmanın ötesinde, Kazaklar içinde Hüseyinov'un dinî ve siyasi otoritesini güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmiştir (Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867), 1964: 63). Hüseyinov aynı zamanda hanedan mensuplarına yönelik bilgilendirme ve yönlendirme faaliyetlerine devam etmiş; özellikle bozkır bölgesinde uygulanması planlanan reformların Kazaklar açısından neden gerekli olduğunu açıklamıştır. Ufa ve Sibiry Genel Valilikleri tarafından önerilen bu reformların, Kazakların daha merkezîyetçi, düzenli ve sürdürülebilir bir yönetim yapısına kavuşturacağına dair kanaatini paylaşmıştır. Mayıs 1786'da İgelstrom'a sunduğu raporunda ise Kazak halkının genel olarak Rus yönetimine sadık kalma eğiliminde olduğunu ve çevre kabilelerle barış içinde yaşama arzusunu koruduğunu ifade etmiştir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 71).

Hüseyinov'un dinî otoritesinin yanı sıra, sahada kazandığı tecrübe ve yerel yapılarla kurduğu ilişkiler, onu yalnızca bir ruhani lider değil, aynı zamanda Rus yönetiminin yerel stratejilerinde kilit bir konumuna getirmiştir. Zira İgelstrom, merkezi yönetime sunduğu raporlarında Hüseyinov'un Kazaklar arasında "mükemmel bir yetkiye" sahip olduğunu belirtmiş ve bu nedenle yeni idari yapıların oluşturulması sürecinde ortaya çıkabilecek sosyal ve siyasi gerilimlerin yönetiminde, Hüseyinov'un diğer görevlilere kıyasla daha etkili bir rol oynayabileceğini ifade etmiştir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 65-66). Bu değerlendirmeler doğrultusunda, Hüseyinov'un Rus yönetimi içindeki konumu resmî olarak da takdir edilmiştir. Rus yönetimi, bölgedeki dinî yapıları da siyasi kontrol aracı olarak kullanma yoluna devam etmiştir. Ayrıca Kazan Tatarları arasından sadakatinden emin olunan kişiler seçilerek, Kazak Cüzleri arasına imam olarak gönderilmeleri emredilmiştir (Ross, 2020: 87). 6 Kasım 1786 tarihli bir talimatname ile Hüseyinov'un hizmetleri övgüyle anılmış; birinci ahun statüsü verilmiş ve başarılı çalışmalarının karşılığı olarak yıllık maaşı iki katına çıkarılarak 300 rubleye yükseltilmiştir (Materialı po istorii Başkirkoy ASSR, 1960: 683; Vyatkin, 1939: 117; (Ross, 2020: 87). Bozkır bölgesinin ahunu olarak resmî atanması onaylanmış ve maaşına ek olarak yıllık 200 ruble ilave ödeme tahsis edilmiştir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg. 1940: 76; Taymas, 1966: 100). Söz konusu talimatnamenin devamında, camilere bağlı okulların bir an önce faaliyete geçirilmesi gerektiği vurgulanmış; bu okullarda yürütülecek eğitimin, Rus Çarlığı'nda onaylanmış olan halk mektepleri nizamnamesine uygun biçimde ve belirli formel kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda, Halk Mektepleri Komisyonu ile iş birliği yapılması ve belirlenen kuralların uygulanması için gerekli idari tedbirlerin alınması talep edilmiştir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 76).

1787 yılının Ekim ayında İgelstrom'un gözetiminde Küçük Cüz'de kabile ve boy reislerinin seçimleri gerçekleştirilmiştir. Alimulu kabilesinden Sarımay Batır, Karaköbek Biy ve Muratbek Aybaşev; Bayulu kabilesinden Sırım Datov ve Karatav Biy; Jetiru kabilesinden ise Tilenşi Batır ve Janbolat Batır Glavnaya Starşına olarak seçilmişlerdir. Bu kişilere yılda 100 ruble maaş tahsis edilmiştir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 100). Bu gelişme, Küçük Cüz'deki idari otoritenin hanlardan boy reislerine kayması anlamına gelmiştir. Bu politikaların devamı niteliğinde, Hüseyinov 5 Nisan 1787 tarihinde düzenlenen bir toplantıda 214 Kazak boy liderinden yeniden sadakat yemini almıştır. Özellikle Torkara, Kara-Kobek ve Şubar boylarının beyleri, bu yemin töreninin yalnızca siyasi bir bağlılık beyanı değil, aynı zamanda dinî meşruiyet taşıyan bir "iman yemini" olarak algılandığını vurgulamışlardır (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 83-84). Bu tür yemin törenleri, Çarlık yönetiminin Kazaklarda dinî sembolleri siyasal sadakatle bütünleştirme stratejisinin bir uzantısı olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bu yeminler, reformların meşruiyetini sağlamlaştıran sembolik eylemler olmanın ötesinde, toplumsal rıza üreten bir araç olarak da işlev görmüştür.

Çariçe II. Katerina, göçebe Kazak Türklerin yerleşik ve hiyerarşik yapılarla uyumlu hale getirmek için yerel mahkemelerini, göçebelerin "başına buyruk hareket etmesini" sınırlandıran etkili bir araç

olarak değerlendirmiştir (*PSZRİ* (1784-1788), kanun no. 16.400). İgelstrom'un raporlarına göre, reformlar kapsamında yerel mahkeme sistemine ilişkin harcamalar 3.700 rubleye ulaşırken, mahkeme üyelerine ödenen toplam maaşlar 440 ruble olmuştur. İgelstrom, bu maddi teşviklerin Kazak boy reislerini Rus yönetimine sadakatle hizmet etmeye yönelteceğini düşünmekteydi. Ancak kendisi de son raporlarında "Küçük Cüz'de durum değişti" ifadesini kullanarak uygulamada karşılaşılan zorluklara dikkat çekmiştir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785–1828 gg.), 1940: 99). Bu çerçevede, yerel mahkemelerin başarılı olması ve bu idari yapının etkinliğe kavuşabilmesi için özellikle hareketin önde gelen liderlerinden Sırım Datov'un reform sürecine dâhil edilmesine bağlıydı.

1786–1787 yılları, Hüseyinov'un Kazaklarda dinî ve idari nüfuzunu kurumsal düzeyde pekiştirdiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte Hüseyinov'un aracılığıyla Rus bölgede kayda değer gelişmeler yaşanmış; özellikle Rus esirlerin iadesi sağlanmış, Orenburg sınır hattı boyunca gerçekleşen yağma ve saldırılarda ise belirgin bir azalma gözlemlenmiştir. Rus yönetimi tarafından Küçük ve Orta Cüz Kazak Türkleriyle ilişkileri yürütmekle görevlendirilen Hüseyinov, bu amaç doğrultusunda bölgeye gönderilen çok sayıda resmî heyetin başkanlığını da üstlenmiştir. Daha önce değinildiği üzere, Hüseyinov'un asli görevi Kazak elitleriyle Rus yönetimi arasında sadakate dayalı bir ilişki tesis etmek, hanlık otoritesinin siyasi etkisini sınırlamak ve yeni oluşturulan idari-yargı kurumlarının özellikle Sınır Mahkemesi'nin yerel halk nezdinde meşruiyet kazanmasını sağlamaktır (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785–1828 gg.), 1940: 483). Hüseyinov'un yürüttüğü gizli faaliyetler, Kazaklar arasında Rus yönetimine yönelik sadakat duygusunun derinleşmesine ve bölgedeki yönetsel istikrarın güçlenmesine anlamlı bir katkı sunmuştur. Müftülük görevine atanmadan önce, Hüseyinov'un geleneksel Kazaklar üzerindeki gözlemleri ile yerel liderlerle kurduğu ilişkiler, söz konusu süreçte elde edilen başarıların temelini oluşturmuştur.

Hüseyinov'un Müftülük Dönemi Dini Çalışmaları

Rus Çarlığı, sınırları içerisinde yaşıyan Müslüman tebaanın hukukunu koruma kisvesi altında onların dinî yaşamını denetim altına almak, din görevlilerinin atamasını gerçekleştirmek ve diğer dinî meseleleri merkezi bir yapı aracılığıyla yönetmek amacıyla Ufa'da bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantı sonucunda, Müslüman din adamlarının Rus Çarlığı denetiminde, bir müftünün başkanlık edeceği yüksek yargı ve temyiz organı altında birleştirilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda, 22 Eylül 1788 tarihinde Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi (OMRİ)¹ resmen kurulmuştur (*PSZRİ* (1784-1788), 1830: kanun no, 16710: 1107-1108; Zagidullin, 2011: 5-6; Ross, 2020: 87).

Söz konusu karar, II. Katerina'nın 17 Haziran 1773 tarihli "Dinlere Hoşgörü" ilkesinde dile getirdiği ifadelerle doğrudan örtüşmektedir. İlgili kararnamede, "Yüce Tanrımız tüm dinleri, dilleri ve duaları kabul eder. Çariçe tebaası arasında her zaman karşılıklı anlayış ve sevgi görmek istemektedir" şeklinde ifadeler yer almaktadır (*PSZRİ* (1770-1774), 1830: kanun no, 13.996: 775-776). Aslında 'Dinlere Hoşgörü' politikasının en önemli nedenlerinden biri, 1773-1775 yılları arasında Kazakların yanı sıra Başkırtlar ve Kalmukların da Pugaçev liderliğindeki köylü isyanına katılması olmuştur (Saray, 2022: 121-125). Zira bu iktidar için ciddi bir iç siyasi kriz yaratmış ve bunun sonucunda, iktidar İslam dinine mensup halka yönelik siyasetinde bazı düzeltmeler yapmak zorunda kalmıştır (Khodarkovsky, 2021, s. 255; Kappeler, 2001: 154).

Çariçe II. Katerina'nın merkezileşme politikası ve dinî grupları kontrol altına alma stratejisinin bir parçası olarak kurulan OMRİ, özellikle Kazak Türkleri başta olmak üzere Türkistan'daki çeşitli Müslüman toplulukların dinî liderliğini örgütlemeyi ve bu topluluklarla Rus yönetimi arasında aracı bir kurum işlevi görmeyi hedeflemiştir (Azamatov, 1999: 29). Dolayısıyla OMRİ'nin kuruluşu, yalnızca inanç özgürlüğüne yönelik bir düzenleme değil, aynı zamanda Rus Çarlığı'nın Müslüman tebaa üzerindeki egemenliğini pekiştirme amacı taşıyan daha geniş kapsamlı idari ve dinî bir stratejinin parçasıydı (Crews, 2006: 179-182; Hitchins, 2002: 131-132).

OMRİ'nin kuruluşuyla birlikte müftülük makamı resmen ihdas edilmiş, müftü Rus Çarlığı tarafından atanır hâle gelmiş ve bu yapı Kırım dışında kalan tüm Müslüman din adamlarının bir hiyerarşi içerisinde faaliyet göstermesini mümkün kılmıştır (Kappeler, 2001: 102–104; Kemper, 2009:

¹ 1917 ihtilallerine kadar Rus otoritesi tarafından resmî olarak tanınan ve kabul edilen tek Müslüman Kurumu olarak varlık göstermiştir (Basilov-Karmışeva, 1997, s. 13; Alp, 2013, s.119; Türkoğlu, 2000, s. 74).

57-65; Zagidullin, 2011: 5-6). Bu yeni dinî-idari kurumun ilk başkan/müftüsü olarak Orenburg'da Rus taraftarı olan ve köy camisinin imamı olarak hizmet vermiş Tatar kökenli Rus diplomatı Hüseyinov 1788 yılında atanmıştır (Mercani, 2008: 164) Atama kararı doğrudan İgelstrom'un talebi doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Müftü Hüseyinov'a yıllık 1.500 ruble bağlanması kararlaştırılmış ve ayrıca kurumda Kazan Tatarlarından iki veya üç molların yıllık 120 ruble karşılığında yardımcı olarak görevlendirilmesi buyurulmuştur (*PSZRİ (1784-1788)*, 1830: kanun no, 16710: 1107-1108; Rizaeddin, 2006: 286). Dolayısıyla kısa süre içerisinde II. Katerina tarafından OMRI'ye başkan olarak en yüksek dinî lider olarak atanmış, üç kadı ise başkanın danışmanları ve vekilleri olarak seçilmiştir. OMRI'de kararlar, üyelerinin salt çoğunluğu ile alınırdı (Zagidullin, 2011: 7). Kurumun başındaki müftü, kendisine tabi olan ülkelerdeki Müslümanların dinî meseleler hakkında şariat hükümleri çerçevesinde fetvalar fetva verme, nikâh, boşanma, miras gibi aile hukuku konularında kararlar alır ve aynı zamanda din adamlarının atanmasında ve eğitilmesinde (ahundluk, muhtesiblik, müderrislik, hatiplik, imamlik, müezzinlik) yetkiliydi. Ayrıca kurum, camilerin kaydını tutmak, dinî eğitim kurumlarını denetlemek ve Müslüman cemaatlerin faaliyetlerini raporlamakla yükümlüydü (Mercani, 2008: 165).

Bu süreçte, din adamları geleneksel anlamda bağımsız dinî otoriteler olmaktan çıkarılarak, devletin belirlediği kurallar çerçevesinde gizli faaliyet yürüten görevliler hâline getirilmiştir. OMRI bünyesinde sınavla seçilen mollalar, Orenburg Genel Valilik Yönetimi'nin onayı ile atanmış ve kendilerine resmî bir ferman olan "ukaz" verilmiştir. Bu nedenle literatürde bu kişilere "ukaz mollaları" adı verilmiştir. Bu mollalar, yalnızca dinî görevleri yerine getirmekle kalmamış; aynı zamanda Kazak Türk boyları arasındaki uyuşmazlıklarda hakemlik yapmış, yerel liderlerle Rus yönetimi arasındaki ilişkilerde arabuluculuk görevini üstlenmiş ve Çarlık yasalarının halka iletilmesi gibi devletin ideolojik aygıtı olarak işlev görmüşlerdir (Tuna, 2015: 42-44).

Dinî temsilin bu bağlamda yalnızca inançsal değil, yönetsel ve ideolojik bir işlev kazandığı görülmektedir. Ukaz mollaları, bozkırda Rus merkezi otoritesinin meşruiyetini pekiştiren ve sadakat kültürünü yaygınlaştıran sembolik ve pratik aracı figürler hâline getirilmiştir. Bu stratejik yönelimin önemli bir parçası olarak, mollaların seçiminde özellikle Kazan Valiliğine mensup Tatar din adamlarının tercih edilmesi dikkat çekicidir (Khalid, 2007: 24-26). Volga-Ural bölgesinin Tatar uleması, hem İslami bilgi birikimleri hem de Rus yönetimi ile uzun yıllara dayanan tecrübeleri sayesinde, Türkistan'daki diğer Müslüman topluluklara kıyasla daha uyumlu ve denetlenebilir aktörler olarak görülmüştür (Kemper, 2009: 69-73).

Rus Çarlığı'nın Kazak bozkırında uyguladığı din politikalarının temel nedenlerden biri Türkistan kökenli mollaların kendi inisiyatifleriyle bölgeye nüfuz etmeleri ve bu süreçte oluşturdukları dinî otoritenin merkezi yönetimin denetimi dışında gelişmesidir. Bu bağımsız mollalar, yalnızca dinî değil, zaman zaman siyasal etkiler de taşıyan bir nüfuz alanı oluşturmışlardır. Bu durum, bozkırda merkezin doğrudan müdahale edemediği alternatif otoritelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu nedenle Rus yönetimi, Tatar mollalarını özellikle tercih ederek hem bu bağımsız yapıların önünü kesmeyi hem de merkezîyetçi ve denetlenebilir bir İslam anlayışını bölgeye yerleştirmeyi hedeflemiştir (Khalid, 2007: 32-33). Bu stratejik çerçevede faaliyet gösteren isimlerden biri olan Müftü Hüseyinov'un bu göreve atanması, tesadüfi bir gelişme değil; aksine geçmişte edindiği bilgi, deneyim ve sadakate dayalı bir kariyerin sonucudur. Hüseyinov, Orenburg Ekspedisyon İdaresi'ne bağlı resmî bir ahun olarak görev yaptığı sırada Kazaklara hitaben kaleme aldığı nasihatnâmelerde, Müslümanların gayrimüslim bir hükümdara tabi olmalarının İslam hukuku açısından meşru olduğunu savunmuştur. Bu görüşlerini Kur'an'dan ayetlerle destekleyen Müftü Hüseyinov, Rus otoritesine karşı gelmenin büyük bir günah olduğunu ve meşruiyetin yalnızca dinî değil, siyasal bir boyut taşıdığını vurgulamıştır (Vyatkin, 1947: 247).

Tatar mollalarının Kazak bozkırındaki etkinlikleri yalnızca dinî görevlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasal ve diplomatik süreçlerde de belirleyici roller üstlenmişlerdir. Örneğin, Kazan kökenli Gubaydulla Fetkullin, Müftü Hüseyinov'un güvendiği bir temsilci olarak Sırım Datov ile yürütülen yazışmalarda görevlendirilmiş; müftülüğün talimatlarını sahada uygulayarak, Rus ideolojisinin bozkırdaki temsilcisi haline gelmiştir. Fetkullin'in ilerleyen yıllarda Küçük Cüz Hanı Yesim'in yanında molla olarak görev yapması, bu mollaların yalnızca devletin kontrol araçları değil, aynı zamanda yerel halk nezdinde meşruiyet kazanmış dinî önderler olarak konumlandıklarını göstermektedir (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 120, 212).

1788 yılında, Sırım Datov'un Osmanlı Devleti ile temas kurduğuna ve Osmanlı yönetiminin Türkistan hanlıkları ile Kazak topluluklarını Ruslara karşı ortak bir cephede birleştirme arayışı içinde olduğuna dair haberlerin ulaşması, bölgedeki siyasi dengeleri köklü biçimde değiştirmiştir (Vyatkin, 1939: 143). Bu durum, Rus Çarlığı'nın bölgedeki hükümlarlığını yeniden şekillendirmiştir. 1789 yılına gelindiğinde, Batı Türkistan'da dikkate değer siyasi ve yönetimsel gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin ilki, Rus yönetiminin İgelstrom'un izlediği müzakereye dayalı politikalarından vazgeçerek geleneksel kolonyal siyaset anlayışına geri dönmektedir (İstoriya Kazahstana s drevneyşih vremen do naših dney, 2003: 183). İgelstrom'un politikalarının önemli sonuçlarından biri, Sırım Datov etrafında şekillenen muhalif hizbin güç kazanmasına zemin hazırlaması ve bu yolla Nurali yanlısı grupların etkinliğinin önemli ölçüde zayıflatılması olmuştur (Semenov-Semenova, 1999: 126).

1789 yılının sonlarında ikinci önemli gelişme, İgelstrom'un Sankt-Peterburg'a geri çağırılması ve yerine Alexander Alexandrovich Peutling'in¹ Orenburg genel valiliğine atanmasıdır. Bu idari değişiklik yalnızca bir kadro devrini değil, aynı zamanda Rus Çarlığı'nın Kazak bozkırındaki sömürgeci stratejisinde yönetsel bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Peutling, selefi İgelstrom'un yerel aktörlerle diyalog ve uzlaşya dayalı reformcu yaklaşımlarından farklı olarak, merkezîyetçi bir yönetim anlayışını benimsemiş ve hanlık kurumunun yeniden ihdasını savunmuştur (Kara, 2021: 376; Vyatkin, 1939: 143). Ancak bu yaklaşım, dönemin merkezi Rus Çarlığı politikalarıyla tam anlamıyla örtüşmemektedir.

Söz konusu dönemde başlangıçta "saygıdeğer başkan" ve "tarhan" gibi unvanlarla taltif edilen Sırım Datov, zamanla Çarlık yönetimi nezdinde giderek artan bir tehdit unsuru olarak algılanmaya başlanmış ve nihayetinde bir isyanın öncüsü şeklinde tanımlanmıştır. Bu algı değişikliği, Rus idaresinin Sırım'a yönelik tutumunun sertleşmesine ve bölgedeki denetim mekanizmalarının daha otoriter bir yapıya bürünmesine yol açmıştır (Hakimoğlu, 2018:54).

1789 yılı itibarıyla bölgedeki bölgede ki gelişmeler somutlaşmaya başlamıştır. Bu çerçevede Müftü Hüseyinov'un Kazak bozkırına gelişi, göçebe Kazak toplulukları arasında dikkate değer bir etki yaratmıştır. Sırım Datov'un liderliğinde birleşen taraf, Müftü Hüseyinov'un taleplerini doğrudan merkezi yönetime ileteceği ve bu taleplerin karşılık bulmasını sağlayacağı yönünde umut beslemiştir. Nitekim Kazaklar, Müftü Hüseyinov'u yalnızca Rus idaresinin bir temsilcisi olarak değil, aynı zamanda kendi toplumsal ve siyasi sorunlarını çözüme kavuşturabilecek yetkili bir otorite olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda Datov, Müftü Hüseyinov'a hitaben kaleme aldığı bir mektubunda, beklentilerini şu ifadelerle dile getirmiştir: "İmparatoriçe Majestelerinin emriyle gönderilmiş olmanızdan dolayı bize çokça hayır ve yardımınız dokunacaktır; bütün umudumuz ve dayanağımız yalnızca sizsiniz" (Vyatkin, 1939: 167). Bu durum Hüseyinov'un, hem Çariçe makamlarının temsilcisi hem de Kazakların güven duyduğu bir arabulucu olarak konumlandığını açık biçimde göstermektedir.

1790'lı yıllarda Kazaklar özellikle Sırım Datov liderliğindeki gruplar, kış aylarında Ural bölgesine göç edebilme haklarının tanınması ve Rus Ural Kozakları ile yaşanan toprak ihtilaflarının çözülmesi ve diğer sorunların çözümü için Rus idaresine çeşitli başvurularda bulunmuştur. Ancak bu taleplerin cevapsız bırakılması, Datov-Rus ilişkilerinde mevcut olan gerginliği daha da derinleştirmiştir. Bu gelişmelerin ardından Rus yönetimi, bölgedeki krizi yatıştırmak ve olası çatışmaları önlemek amacıyla Müftü Hüseyinov'un yeniden görevlendirilmesine karar vermiştir. Küçük Cüz Kazaklarının yaşadığı bölgelere gönderilen Hüseyinov'un, Kazak liderleriyle geliştirdiği güven temelli ilişkiler, yerel sorunların çözümünde etkin rol oynamasını sağlamış; bu durum onun hem dinî bir otorite hem de siyasi bir arabulucu olarak bölge halkı nezdinde saygınlık kazanmasına katkı sağlamıştır (*PSZRİ (1784-1788)*, 1830: kanun no, 15.936: 51-52; Litvinov, 2008: 236).

1790 yılında Müftü Hüseyinov, Kazakların önde gelen temsilcileriyle ak süyek, kara süyek, biy, aksakal ve batırlarla görüşmeler yürütmüş; bu temaslarında adaletli ve tarafsız bir çözüm anlayışı görüntüsü sergilemiştir. Hüseyinov'un "*Tereddütlerinizi gidermek için elimden gelen tüm gayreti göstereceğim ve sizlere memnuniyetsizlik veren koşulları bizzat sizden öğrenmek üzere acele ediyorum*" şeklinde bir yaklaşım sergilemiştir (Vyatkin, 1939: 125). Bu süreçte özellikle Rus Kozaklarının göçebe

¹ 1795 yılında vefat eden Peutling, 1792-1794 yılları arasında Sibiry ve Ufa Genel Valiliğini yapmıştır. 1790-1792'de İsveç ile savaşa giden Sibiry ve Ufa genel valisi O. A. İgelstrom'un yerine bu göreve getirilmiştir (Semenov- Semenova, 1999, s. 48-51).

Kazak Cüzlerine yönelik şiddet eylemleri Hüseyinov'un dikkatini çekmiştir. Sırım Datov ve Karaköbek ile Subar boylarından biylerin ilettiği şikâyetlere göre, Albay Danila Donskov'un liderliğindeki Rus Kozakları 225 kibitkayı (göç çadırı) tahrip etmiş, 150 kişiyi öldürmüş ve 57 kişiyi esir almıştır (Materialı po istorii Kazahskoy SSR(1785-1828 gg.), 1940: 132-135). Rus Kazaklarının atamanı Donskov'un, Kazak Cüzlerinin yaşadığı bölgelere karşı düzenlediği baskınlar, Çarlık hükümetine karşı ayaklanmanın yeniden alevlenmesine yol açmıştır (Hekimoğlu, 2018: 54).

Müftü Hüseyinov, bu ihlallerin son bulması için Donskov'a hem sözlü hem yazılı taleplerde bulunmuştur. Edindiği bilgilerin önemli bir kısmı, bölgede etkin olan Tatar tüccarlar ve beyler aracılığıyla kendisine ulaşmıştır. Aynı yıl Mergen karakolunda gerçekleşen bir toplantıda, tarhan Jolaman Tlenşi, adaletin sağlanabilmesi için tarafsız dış müdahalenin önemine vurgu yapmış ve Hüseyinov'dan destek istemiştir. Bu talepler üzerine Müftü Hüseyinov, 17 Haziran 1790'da Peutling'e sunduğu raporda, suçsuz Kazakların serbest bırakılmasını ve kendisine teslim edilmelerini talep etmiştir. Ancak Peutling, bu girişimi hoş karşılamamış ve Hüseyinov'a resmî bir uyarıda bulunarak bu tür müdahalelerden kaçınması gerektiğini bildirmiştir (Vyatkin, 1939: 130-131).

Rus yönetiminin bölgeye gelmesinden itibaren dönem dönem Kazaklara yönelik birtakım mali teşvikler de sağlanmıştır. Özellikle II. Katerina döneminde 1788 yılında, uzak kışlaklardan iç Rus topraklarına göç etmelerine izin verilmiş; ancak bu yerleşimlerin birbirlerine yakın olmaması koşulu getirilmiştir. Ayrıca, Kazaklara devlet hazinesinden bir defaya mahsus olmak üzere karşılıksız yardım tahsis edilmiştir. Ancak 1782-1790 yılları arasında Küçük Cüz'de kurulan yeni idari yapılar ve düzenlemeler, beklenen etkiyi yaratamamıştır. Bu dönemde, bölgedeki sosyal ve siyasi durumu tarihçi A. İ. Levşin tarafından şu şekilde özetlenmiştir: *"Sınır boylarına yönelik saldırılar her geçen gün artmakta, Cüz içindeki karşıt taraf mücadeleleri ise giderek daha da yoğunlaşmaktaydı. Sultanlar ve halkın bir kesimi, hanlık makamının yeniden ihdas edilmesini talep ederken; halkın davranışlarını gözetlemekle görevlendirilen aksakallar ve yargı organlarında yer alan üyeler, hiçbir etkinlikte bulunmamış, bir araya gelmemiş, davalara dair herhangi bir muhakeme sürecine girmemiş ve yalnızca maaş almak amacıyla Orenburg'a gitmişlerdir. Bu kişilerin Cüz üzerindeki etkileri neredeyse yok denecek kadar azdır"* (Levşin, 1996: 298). Bu değerlendirme bağlamında, Küçük Cüz'deki idari reformların ve yapılanmanın, hem siyasi hem de sosyal açıdan beklenen sonuçları doğurmadığını ve bölgedeki yönetsel zorlukların devam ettiğini göstermektedir.

Müftü Hüseyinov'un bu kırılgan dengede benimsediği strateji bir yandan Çarlık otoritesinin meşruiyetini yerel halklar nezdinde tahkim etmeyi, öte yandan ise geleneksel Kazak seçkinlerini Rus Çarlığı sistemi içinde yeni bir konuma yerleştirmeyi amaçlamıştır. Hüseyinov, Kazak beyleriyle yürüttüğü müzakerelerde, Rus himayesi altındaki halkların "karşılıklı birlik ve sükûnet" sayesinde refah içinde yaşadıklarını vurgulamış; bu yaklaşım, Rusların Müslüman topluluklar üzerindeki nüfuzunu artırmaya yönelik daha geniş stratejik hedefleriyle örtüşmüştür (RGİA, Fond 821, Opis 3, Delo 117, List 24-29). Bu doğrultuda, bozkır bölgesine geliş amacını "Yüce hükümdarın lütfunu ilan etmek" olarak tanımlayan Müftü Hüseyinov, yerel liderlerden Çar'a sadakat göstermelerini istemiştir. Kaleme aldığı "nasihatnamelerde" yalnızca siyasi bağlılık çağrısı içermekle kalmamış, aynı zamanda bozkırda kamu düzeninin sağlanması, esir Rusların iadesi ve barımta¹ gibi uygulamaların sonlandırılması gibi somut talepler de barındırmıştır (Vyatkin, 1939: 117-120). Çünkü bu dönemde Kazak Türk göçebelerinin yağma, baskın ve barımta gibi gelenekleri toplum düzenini bozduğu gibi diğer devletlerle olan ticari ilişkileri de bozmaktaydı (Khalid, 2021: 120).

1791 yılında Rus hükümeti, Kazak topraklarında yerel güç dengelerini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmek ve Sırım Datov'un artan nüfuzunu sınırlandırmak amacıyla Sultan Eralı'yı destekleyerek onun Küçük Cüz'e han olarak atanmasını sağlamıştır (Kara, 2021: 376). Ancak 1797 yılında, İgelstrom'un önerisi doğrultusunda, Küçük Cüz'de hanlık makamı kaldırılmış; yerine, her boydan iki temsilcinin yer aldığı, Müftü Hüseyinov'un üyesi olduğu ve başkanlığını 1797-1805 yılları arasında Ayçuvak Sultan'ın yürüttüğü 'Hanlık Şûrası' (veya Divanı) adlı danışma meclisi ihdas edilmiştir (Kara, 2021: 375). Bu yeni idari yapı, Ebulhayr soyunun dışındaki grupları da yönetime dâhil etmeyi

¹ Çağatay Türkçesinde talan, yağma anlamına gelen Barımta, Türkistan Türk boylarında örf ve âdete göre, bir haksızlığa karşılık olarak hayvanları kaçırma eylemine verilen isimdir. Detaylı bir bilgi için bk. (Ünlü, 2013: 101; Donuk, 1992: 64-65; Kumru, 2019: 257-265; Kara, 2019: 163-189; Demirci, 2022: 465-483; Doğan-Ava, 2022: 768; Ünlü, 2013: 101

amaçlamaktaydı. Ancak hanlığın ilgası, yerel düzeyde ciddi tepkilere yol açmış; Ebulhayr soyundan sultanlar, Karatay'ı han olarak ilan ettirmek üzere harekete geçmiş ve reform sürecinin sorumlusu olarak gördükleri Datov'a karşı cephe almışlardır. Datov, bu baskılardan korunmak amacıyla Hive Hanlığı'na sığınmıştır. Hanlık Şûrası ise kısa sürede işlevsiz kalmış; İgelstrom'un siyasi beklentileri boşa çıkmış ve aynı yıl içinde Ayçuvak Sultan yeniden han ilan edilerek geleneksel yönetime geri dönmüştür. Müftü, istikrarın yeniden tesisi için tarafların uzlaşmasının zorunlu olduğunu ve merkezi otoritenin bu bağlamda düzen sağlayıcı bir güç olarak işlev göreceğini ileri sürmüştür (Bekmakhanov, 1948: 143-150).

13 Ağustos 1799'da ceza hukukunda yapılan değişikliklerle, suçlular artık Kazak biy mahkemeleri¹ yerine Rus mahkemelerinde yargılanmaya başlandı. 1800 yılından itibaren ise seçilen her Kazak hanının Rus hükümeti tarafından onaylanması şartı getirildi (Saray, 2022: 121-125; Hizmetli, 2011: 40). Bu bağlamda Müftü Hüseyinov, yerel geleneksel otoritelerin Rus lehine yeniden yapılandırılmasına katkı sağlayarak, hanlık gibi tarihsel kurumları onların çıkarlarıyla uyumlu bir biçimde dönüştürme çabalarına destek olmuştur (Tsentrálny Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazakhstan (TSGARK), Fond 3, Opis 1, Delo 762, List. 77-80). Bu durum, onun yalnızca Rus otoritesine sadık bir aracı olmadığını, aynı zamanda yeni yönetsel stratejilerini dikkate alan bir siyaset yürüttüğünü ortaya koymaktadır.

XIX. yüzyılın başlarında Kazak bozkırındaki idari yapılanmalar ve toplumsal denetim mekanizmaları, Rus Çarlığı açısından hâlâ ciddi yapısal eksiklikler barındırmaktaydı. Rus Çarlığı, bölgedeki yerel otoriteleri denetim altına almakta ve toplumsal düzeni sağlamada önemli zorluklarla karşı karşıyaydı. Bu çerçevede, Müftü Hüseyinov'un 25 Haziran 1805 tarihinde Rus Çarı I. Aleksandr'a sunduğu "Plan" başlıklı bir rapor sunmuştur (Materialy po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 227-228). Bu rapor yalnızca bir din adamının İslami perspektiften sunduğu önerilerden ibaret değildir. Aynı zamanda, Kazak Cüzlerinin idari ve toplumsal düzenin yeniden yapılandırılmasına yönelik stratejik öneriler içeren çok boyutlu bir taslaktır (Materialy po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 227-228). Müftü Hüseyinov'un planı, Kazak bokırlarında geçirdiği yıllar boyunca edindiği saha gözlemlerine ve bölgenin sosyal yapısına dair derin bilgisini yansıtarak, dinî, toplumsal ve siyasi alanlara ilişkin reform önerileri sunmaktadır (Kemper, 2009: 88-90).

Müftü Hüseyinov, bölgeye özel görevle gönderildikten sonra Küçük ve Orta Cüz'e ait kabile yapıları, boyların iç organizasyonları, lider kadroları, nüfus bilgileri ve kışlak bölgeleri gibi ayrıntıları kayda geçirmiştir. Sunduğu rapor aracılığıyla Rus yönetimine bozkırdaki topluluklar üzerinde daha etkin bir yönetim kurma, vergi tahsili ve idari düzenlemeler başta olmak üzere çeşitli alanlarda planlama yapma imkânı sağlamıştır (Materialy po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 227-228).

Raporun en dikkat çekici bölümlerinden biri, Hüseyinov'un özellikle Küçük Cüz'ün idari yapısına ilişkin önerileridir. Müftü Hüseyinov'a göre, Kazakların 1731 yılında Ebulhayır Han önderliğinde Rus Çarlığı'nın himayesine girmelerine rağmen, bozkır toplulukları hâlâ merkezi otoriteye tam olarak entegre edilememiş ve zaman zaman direniş göstermeye devam etmiştir. Bu sorunun giderilmesi amacıyla Müftü Hüseyinov, Küçük Cüz'ün idari açıdan iki ayrı birime ayrılmasını ve bölgesel liderlik yapılarının yeniden düzenlenmesini önermiştir (Materialy po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 227; Vyatkin, 1947: 243).

Müftü Hüseyinov, Kazaklar arasında toplumsal düzenin sağlanmasında yalnızca cezai yaptırımların değil, aynı zamanda teşvik araçların da belirleyici olduğunu ileri sürmüştür. Özellikle eylemlerinin yatıştırılması sürecinde telkin ve ikna yöntemlerinin etkili olduğunu vurgulamış; bozkır'a gerçekleştirdiği seyahatlerde bu yöntemlerin olumlu sonuçlar verdiğini ifade etmiştir. Ona göre, yerel halka Çar'ın lütfu ve himayesinin mahiyeti sürekli olarak anlatılmalı ve böylece halkın devlete olan bağlılığı güçlendirilerek barışçıl bir yönetim ilişkisi kurulmalıdır. Müftü Hüseyinov'un raporunda dikkat çeken bir diğer husus, bozkırdaki kamu düzeninin sağlanması için sahada doğrudan görev alma arzusudur. Müftü, Küçük Cüz'deki sultanlar, bieler ve batırlar gibi nüfuz sahibi aktörlerle geliştirdiği ilişkileri bir avantaj olarak sunmuş; bu bağlamda, önerdiği idari reformların uygulanması sürecinde diplomatik bir görevle bölgeye atanmayı talep etmiştir (Materialy po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828

¹ Detaylı bilgi için bk. (Doğan-Ava, 2022: 761-775).

gg.), 1940: 227; Crews, 2006: 201-202; Tuna, 2015: 59). Bu veriler, dönemin sömürgeci bilgi üretim süreçleri içinde değerlendirildiğinde, Hüseyinov'un yalnızca dinî bir temsilci değil, aynı zamanda idari-istihbarat işlevi gören bir aktör olarak da konumlandığını göstermektedir. Özellikle Küçük Cüz'e dair daha ayrıntılı bilgiler sunan Hüseyinov, bu raporla Rus idaresine denetim mekanizmalarını güçlendirme ve nüfus ile vergi kayıtlarını düzenli hale getirme konusunda somut katkılar sağlamayı amaçlamıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısı, Kazak bozkırında yalnızca iktidar yapılarını değil, aynı zamanda siyasal temsil, meşruiyet ve toplumsal düzen mekanizmalarını da köklü biçimde dönüştüren bir süreçtir. Bu dönemde, geleneksel Kazak hanlık kurumunun çözülmeye başlaması ve yerine Rus Çarlığı'nın merkeze bağlı idari yapılanmasının ikame edilmesi, bölgenin siyasi-toplumsal mimarisinde ciddi kırılmalara neden olmuştur. 1820'li yıllardan itibaren Rus Çarlığı tarafından bozkır coğrafyasındaki egemenliğin pekiştirilmesi amacıyla hayata geçirilen idari reformlar, hanlık müessesesini sistematik biçimde tasfiye etmeyi amaçlamıştır. Zira hanlık kurumu, Rus Çarlığı'nın bölgede öngördüğü iktisadi sömürgeleştirme projelerinin uygulanmasında yapısal bir engel teşkil etmekteydi. Bu bağlamda, 1819 yılında Orta Cüz Hanı Vali Han'ın vefatının ardından Çarlık yönetimi, Orta Cüz'de hanlık sistemine son verme kararı almıştır. Bu karar doğrultusunda, Sibiry Genel Valiliği'ne, yeni bir han seçimine yönelik her türlü girişimin kesin surette reddedilmesi yönünde talimat verilmiştir (GAOO, Fond 2, Opis 1, Delo 430, List 151-153; Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867), 1964: 183). Aynı dönemde Sibiry Genel Valiliği görevine atanan M. M. Speranskiy (1772-1839) tarafından hazırlanan "Sibiry Kırgızları Hakkındaki Tüzük" 1822 yılında Rus Çarı'nın onayıyla yürürlüğe girmiş ve uygulamaya konulmuştur (Kara, 2021: 376-367). Bu düzenleme ile hanlık makamı resmen kaldırılmış, yerine doğrudan Rus idaresine bağlı yeni idari yapılar teşkil edilmiştir (Kappeler, 2001: 187). Bunu müteakiben, 31 Ocak 1824 tarihinde Orenburg Askerî Valisi Petr Kiriloviç Essen (1817-1830) tarafından hazırlanan "Orenburg Kırgızları Hakkındaki Tüzük" komisyon nezdinde görüşülmüş; Asya Komitesi'nin değerlendirmeleri doğrultusunda, Mart 1824'te Rus Çarlığın onayına sunularak resmen kabul edilmiştir (Kara, 2021: 376-368). Böylece Orta ve Küçük Cüz'ü temsil eden geleneksel hanlık otoritesi, kademeli biçimde Rus bürokratik yapısı içerisinde eritmeye başlanmıştır (Kappeler, 2001: 187-188). Söz konusu reformlar, Kazak hanedan soyuna mensup sultanlar ile Rus idaresiyle iş birliği içerisinde hareket eden Ağa Sultanlar (Starşi Sultan) arasında derinleşen bir siyasi rekabetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, bozkırdaki geleneksel iktidar ilişkilerinin dönüşümünü hızlandırarak, Rus Çarlığı'nın bölge üzerindeki hâkimiyetini kurumsallaştırmasına hizmet etmiştir.

Müftü'nün bu yaklaşımı Rus Çarlığı'nın Türkistan'daki otoritesini dinî meşruiyet aracılığıyla pekiştirme politikasının bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Devlet destekli mollalar aracılığıyla geliştirilen bu tür söylemler, bozkırdaki halkı pasifize etme, sadakati artırma ve Rus Çarlık düzenine entegre etme amacı taşımıştır. Bu yönüyle dinî söylem, salt inanç alanında kalmamış; doğrudan siyasi otoritenin devamlılığını sağlayan bir araç olarak işlev görmüştür. (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 212). Müftü Hüseyinov'un görev yaptığı dönemde azda olsa yetkilerini etkin bir biçimde kullanarak Müslüman eğitimini yeniden yapılandırmaya yönelik önemli girişimlerde bulunmuştur. Müslüman literatürünün yayımlanmaya başlamasına katkı sağlamış ve Müslümanlara çeşitli İslami kültür merkezlerinde eğitim alma imkânını vermiştir (Faizov, 1995: 46-47). Bu kapsamda, Kazan Üniversitesi ile Orenburg'da, genel valilerin denetimi altında yükseköğretim kurumları kurulmasını önermiştir. Söz konusu kurumlarda yalnızca dinî ilimlerin değil, aritmetik ve coğrafya gibi seküler derslerin de okutulması planlanmıştır (Vestnik Naučnogo Obşestva Tatarovedeniya, 1930, No: 9-10: 105-156).

Müftü Hüseyinov'un özellikle Kazak topraklarında Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasına verdiği emek için merkezi yönetim tarafından defalarca takdirle karşılanmış ve ödüllendirilmiştir. Çariçe II. Katerina ve Çar Pavel Petroviç (1796-1801) tarafından kendisine elmas işlemeli bir madalya, Orenburg'da devlet hazinesince temin edilen bir ev, tilki ve samur kürkleri ile para ödülleri verilmiştir. Ayrıca, Çar I. Aleksandr Pavloviç (1801-1825) tarafından da altın bir madalya ve nakdi ödüllerle taltif edilmiştir. Kendisine tahsis edilen 1500 ruble tutarındaki yıllık maaşına ek olarak, her yıl 1000 ruble ilave ödeme yapılması bir fermanla onaylanmıştır. 17 Haziran 1824 tarihinde Ufa'da vefat eden Hüseyinov, çocuklarına arazi ve hayvan başta olmak üzere yüklü bir miras mirakmıştır (Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), 1940: 483; Viyatkin, 1939: 17).

Sonuç olarak Kazak bozkırında yaşanan bu dinî-idari dönüşüm, yalnızca bölgesel bir yapılanma süreci değil, aynı zamanda Rus Çarlığı'nın Müslüman tebaasını denetim altına alma hedefini taşıyan daha geniş çaplı kolonyal stratejilerin bir parçasıydı. Bu çerçevede Tatar mollaları özellikle de Müftü Hüseyinov, yalnızca dinî hizmet sunan figürler değil, aynı zamanda merkezi otoritenin yereldeki araçları ve ideolojik taşıyıcıları olarak işlev görmüşlerdir. Dolayısıyla İslami temsil, yerel toplumsal ihtiyaçlardan ziyade Rus Çarlığı'nın politikalarının belirlediği sınırlar içinde yeniden tanımlanmıştır.

SONUÇ

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batı Türkistan'da uygulamaya konulan Rus yayılmacı politikalar, yalnızca askerî ve idarî müdahalelerle sınırlı kalmamış; dinî otoriteyi araçsallaştıran çok yönlü stratejilerle desteklenmiştir. Bu süreçte kurulan OMRI, Rus Çarlığı'nın İslam üzerinden yürüttüğü dolaylı yönetim mekanizmalarının merkezî bir unsuru hâline gelmiştir. OMRI'nin ilk müftüsü olarak atanan Hüseyinov, söz konusu mekanizmanın yerel düzeydeki en önemli uygulayıcılarından biri olmuştur. Müftülük makamının resmî niteliği ve Hüseyinov'un bu yapı içindeki konumu, onun devlet otoritesiyle uyumlu bir dinî liderlik anlayışı benimsediğini göstermektedir. Bu çerçevede, Hüseyinov'un faaliyetleri İslamî kimliği özerk bir muhalefet aracı olarak değil, merkezî otoriteyle bütünleşmiş bir yeniden yapılandırma süreci içinde değerlendirilmelidir. Özellikle Rus Çarlığı'nın Türkistan'da yayılmasında, Batır Sırım Datov ve Kazak hanlıklarının tasfiye sürecinde, yerel elitlerle kurduğu ilişkiler ve topladığı sadakat yeminleri aracılığıyla Rus yönetiminin bölgedeki meşruiyetini pekiştirmiştir. Ayrıca kaleme aldığı raporlar ve özellikle 1805 tarihli "Plan" adlı belge ile Rus Çarlığı'nın bilgi üretim ve istihbarat ihtiyacına da önemli katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda Müftü Hüseyinov'un faaliyetleri, Rus Çarlığı'nın Müslüman topluluklar üzerindeki gizli denetim stratejilerinin de tarihsel bir yansımasıdır. Zira Tatar mollalarının bölgedeki pozisyonlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, Hüseyinov örneği, dinî otoritenin bilgi üretimi ve halkı yönlendirme süreçlerinde nasıl stratejik bir araca dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu yönüyle Hüseyinov hem Rus yönetiminin bölgedeki meşruiyetini sağlamlaştırmış hem de Kazak bozkırının dinî-idari dönüşüm sürecinde izlediği gizli rol ile etkin ve çok yönlü bir misyon üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy imperii (AVPRI),

Fond 122 Opis 1, 1730-1731 god, Delo 1, List 45 ob.

Gosudarstvenniy arhiv Orenburgskoy oblasti (GAOO):

GAOO, Fond 6, Opis 17, Delo 146, List 14 ob.

GAOO, Fond 2, Opis 1, Delo 430, List 151-153.

Rossiyskiy gosudarstvenniy istoričeskiy arhiv (RGİA)

RGİA, Fond 1291, Opis 81, Delo 52a, List 132.

RGİA, Fond 821, Opis 3, Delo 117, List 24–29.

Tsentralnyi Gosudarstvenniy Arkhiv Respubliki Kazakhstan (TSGARK):

TSGARK, Fond 3, Opis 1, Delo 762, List. 77–80.

Yayınlanmış Belgeler

Epistolynoe nasledie kazahskoy pravyaşey eliti 1675–1821 godov, Sbornik istoričeskikh dokumentov v 2-h tomah. Avtor proekta, vvedeniya, biografii hanov, naučnih kommentarijev; sostavitel i otvetstvenniy redaktor İrina Viktorovna Yerofeyeva, Tom 1, AO Abdi Company, 2014.

İstoriya Kazahstana v russkih istočnikah XVI–XX vekov Pervie istoriko-etnografičeskie opisaniya kazahskih zemel Pervaya polovina XIX veka. İrina Viktorovna Yerofeyeva- Bolat Tajibayulı Janaev (sost), Tom 5. Dayk-Press, 2007.

Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867), (Sbornik dokumentov i materialov). Fthu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev i dr (sost), İzdatelstvo Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, 1964.

Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov). Fthu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev-Georgiy İvanoviç Semenyuk (sost), İzdatelstvo Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, 1961.

Materialı po istorii Başkirkoy ASSR. N. F. Demidovoy (sost.), S.M. Vasileva (pod red), Tom 5. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960.

Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg). M. P. Vyatkin (red.), Tom 4. İzdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1940.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRİ) s 1649 goda (1784-1788). Tom 22. Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velicestva Kantselyarii, 1830.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRİ) s 1649 goda (1770-1774). Tom 19. Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velicestva Kantselyarii, 1830.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alp, A. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi, *Gazi Akademik Bakış*, 7(13), 117-126.

Azamatov, D. (1999). *Orenburgskoe Magometanskoe Dukhovnoe Sobranie v Kontse 18–19 Vekakh*. Gilem.

Basilov, V. N.-Dj. H, (1997). Karmışeva, *İslam u Kazahov: do 1917 g*. Nauka.

Bekmakhanov, N. E. (1948). *Kazakhstan v 20–40 gody XIX veka*. Nauka, 1948.

Beylur, S. (2019). Kazakistan'da Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler. *Avrasya Etüdleri*, 56 (2), 99-133.

Crews, R. D. (2006). *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press.

Demirci, H. (2023). The Barımta Practice in Traditional Kazakh Society: Custom, Justice Or Crime?. İçinde F. Güven ve F. Ş. Güney (eds.), *A Long Scholarly Journey From New York To Eurasia: A Festschrift In Honor Of Uli Schamiloglu*, (ss. 465–483), Turko-Tatar Press.

Doğan, O- Erdoğan, A. (2019). Türkistan Şehirlerinde Eğitim-Öğretime Genel Bakış. İçinde Mustafa Kılınç- Songül Keçeçi Kurt (ed.), *Türk Eğitim Tarihi*, (ss. 415-437), Pegem Akademi.

Doğan, O. (2002). Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı). *Tarih Dergisi*, (37), 77-92.

Doğan, O.-Erdoğan, A. (2017). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. Berikan Yayınevi.

Doğan, O-Ava, H. (2022). Geleneksel Kazak Toplumunda Biy Mahkemeleri (XVIII-XIX. Yüzyıllar). *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 761-775. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1081085>

Donuk, A. (1992). Baranta. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5 (ss. 64-65), TDV Yayınları.

Dualı, Ş. M. (2012). Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu. *Mîlel ve Nihal*, 9(1), 81-104.

Faizov G. B. (1995). Gosudarstvenno-İslamskie Otnoşeniya v Povolje i Priurale. UNTS RAN,

Frank, A. J. (2001). *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World Of Novouzensk District And Kazakh Inner Horde*. Brill.

Frye, R. N. (?). *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt, Bilig Yayınları.

- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1995.
- Hekimoğlu, V. S. F. (2018). 18. ve 19. Yüzyıllarda Kazak Türkleri Rus İşgali ve Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi. Nobel Bilimsel Eserler.
- Hitchins, K. (2002). Kazaklar. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25 (ss. 131-132), TDV Yayınları.
- Hizmetli, S. (2011). Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü. *İSTEM*, (17), 23-43.
- Hodarkovskiy, M. (2019). *Stepnie Rubjei Rossii Kak Sozdavalas Kolonialnaya İmperiya 1500-1800*, per. A. Tereşenko. Novoe Literaturnoe Obozrenie.
- Kappeler, A. (2001). *The Russian Empire*, Longman.
- Kappeler, A. (2003), Dve Traditsii v Otnoşeniyah Rossii k Musulmanskim Narodam Rossiyskoy İmperii, *Oteçestvennaya istoriya*, (2), 129-135.
- Kara, G. (2019). Kazak Türklerinin Geleneksel Hukuk Sisteminde Barımta. İçinde Emine Gürsoy Naskali (Ed.). *Hırsızlık Kitabı* (ss. 163-189). Kitabevi Yayınları.
- Kara, G. (2021). 19. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdari Reformlar ve Neticeleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 373-384. <https://doi.org/10.53718/gttad.939526>
- Karataş, Ö. (2023). Rusların Türkistan'ı İşgalinde Develerin ve Deve Taşımacılığının Rolü. *GTTAD*, 5, (9), 281-298.
- Kazahsko-Russkie Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah (Sbornik Dokumentov i Materialov)*, sost. Fthu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev-Georgiy İvanoviç Semenyuk (Alma-Ata: İzdatelstvo Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, 1961),
- Kemper, M. (2009). *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889, Der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft*. Klaus Schwarz Verlag.
- Kenzhegulov, N. (2019). *Kazakistan'a Rus Ortodoks Hristiyanlığının Girişi, Yayılışı Ve Misyonerlik Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi.
- Kerimov, H.-Topsakal, İ. (2019). İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121 (239), 365-382.
- Khalid, A (2007). *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*. University of California Press.
- Khalid, A. (2021). *Orta Asya İmparatorluk Fetihlerinden Günümüze Yeni Bir Tarih*. İ. H. Yılmaz, Çev.), Telemak Kitap.
- Khodarkovsky, M. (2021). *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı - Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500-1800)*. Selenge Yayınları.
- Kılıoğlu, M. E. (2021). 18.-20. Yüzyıllar Arasında Kazak Bozkırında Dinî Uyanış, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (18), 111-138. <https://doi.org/10.16947/fsmia.1050272>
- Kumru, C. (2019). Orta Asya Türk Topluluklarında Kadim Bir Bozkır Geleneği: Baranta. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 9 (1), 257-265.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lapin, N. S. (2012). *Deyatelnost O. A. İgelstroma v Kontekste Kazahsko-Rossiyskih Vzaimootnoşeniy (1780-e-1790 gg.)*. İzd. Sarıarka.

Litvinov, P. P. (2008). Religioznaya politika rossiyskoy vlasti v Tsentralnoy Azii. İçinde S. N. Abaşın & others (Eds.), *Tsentrlnaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii*, (ss. 234-259), Novoe Literaturnoe Obozrenie.

Masanov, N. E. vd.(2000). *Istoriya Kazahstana: Narody i Kultury*. Dayk Press.

Mercani Ş. 1989. *Mustafadel-ehbar fi Ehvali Kazan ve Bolgar*, Tataristan Kitap Neşriyatı.

Mercani, Ş. (2008). Müstefadü l-Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar. çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Olcott, M. B. (1987). *The Kazakhs*, Hoover Institution Press,

Rizaeddin F. (2006). *Asar*. Ruhیات.

Ross, D. (2020). *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*. Türkçesi: Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat.

Sait, F. (1934). *Katerina II Zamanında Türkiye-Rusya Münasibati (1762-1774)*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.

Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri Tarihi, "Kazakların Uyanışı"*. Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.

Saray, M. (2022). "Kazakistan". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25 (ss. 121-125), TDV Yayınları.

Semenov V. G.- Semenova V. P. (sostaviteli). (1999). *Gubernatori Orenburgskogo Kraya*. Orenburgskoe Knijnoe İzdatelstvo.

Steinwedel, C. R. (2016). *Threads of Empire Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*. Indiana University Press Office of Scholarly Publishing.

Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tuna, M. (2015). *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788–1914*. Cambridge University Press.

Tuna, M. (2015). *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788–1914*. Cambridge University Press.

Türkoğlu, İ. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin: (1858-1936)*. Ötüken Yayınları.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.

Vestnik Naučnogo Obşestva Tatarovedeniya. Tatarskaya Sotsialističeskaya Sovetskaya Respublika, No: 9-10, Tatpoligraf, 1930.

Vyatkin, (1947). *Batır Sırım*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Vyatkin, M. P. (1939). *Jurnal Orenburgskogo Muftiya*. İçinde B. D. Grekov (otvest. red.), *İstoričeskiy arhiv*, Tom 2, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Zagidullin, İ. K. (2011). *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie i Duhovnoe Razvitie Tatarskogo Naroda v Posledney Çetverti XVIII - Naçale XX vv.*, redkollegiya: İ. K. Zagidullin (sost. i otv. red.) i dr.,Institut istorii im. Ş.Mardjani AN RT.